

Szerzetesi humanizmus,
kegyességi irodalom a XVI. század elején

Könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a protestáns reformáció sikere, a változások gyorsasága minek volt köszönhető. Vitán felül áll ugyanis, hogy az új egyház – hiszen új vallásról nem beszélhetünk – Európa jelentős területén gyorsan népszerűvé vált, és a reformáció irányzatai befogadó közösségekre találtak. Ezek aztán a maguk intézményi rendszerét is kiépítették, és fenn is tartották a következő évszázadokban. Az átütő siker – ha beszélhetünk ilyenről – kezdetei miért éppen az Elba mentén, majd az ettől északra és dél-keletre eső Észak-, illetve Köztes-Európában jelentkeztek. Miért nem a már a Római Birodalomban krisztianizálni kezdett germán vidékeken, a limesen belül, francia honban, vagy Itáliában? Pierre Chaunu könyve¹ a *Reformok ideje* kétkötetes, az első a *Keresztény elő-reformok* címet viseli, majd a második a *Protestáns reformáció* címet kapta. A francia szakíróktól megszokott, az egyes apró részletekre talán nem nagyon figyelő, mégis nagy ívű, a művelődési tendenciák leírásában, illetve ezek megismertetésében jól használható kézikönyv. Persze, ő már 1984-ben is jelentős szakirodalmat foglalt össze. Az esettanulmányok bemutatták a XIII. századtól kezdődő olyan vallásos mozgalmak sorát, amelyek a személyes vallásosság szükségét helyezték tanításuk központjába, és ezzel együtt bírálták az egyháznak azt az attitűdjét, amely a hívők napi gondjaihoz intézményként viszonyult, az intézmény, vagyis az egyház hatalmi érdekeit tartotta szem előtt. Domonkos, Assisi Ferenc és Klára, vagy a következő évszázadokban a vallásos testvérületek (*confraternitates*) sok tekintetben elébe mentek annak, hogy törés legyen az egyház (intézmény) és az egyház (*ecclesia*, vagyis maga a gyülekezet) közt. Aztán a John Wycliffe, Jan Hus ezek mellett a törekvések mellett az anyanyelv használatát is alapvető eszköznek tartotta a közösségek összetartásában, és megtartásában az egyház számára. Az egyház, mint intézmény kritikájában a tudós világ is felvetette a maga szempontjait. Szövegfilológiai tevékenységük nem maradt sokáig a tudományos berkeken belül, eredményeik részben a vallásos testvérületek, részben az egyházzal hatalmi versengésben lévő világi

¹ Pierre Chaunu (1984), *Le temps des Réformes, Histoire religieuse et système de la civilisation*, vol. 1–2, Bruxelles, Éditions Complexe.

urak érvrendszerét erősítették. Vagy éppen azokat, akik az egyházon belül keresték a megoldást a pápa és a hívő közösségek feszültségekkel teli viszonyának rendezésére. A *devotio moderna*, mint a személyes vallásosság irányába mutató tudatos, humanista szellemiségű jelenség széles körben terjedt el.

Azok a monográfiák, amelyekben ezekről a folyamatokról olvashatunk, ritkán elemzik (említik ugyan) a könyv-, illetve kommunikációtörténeti változásokat, amelyek megelőzték a protestáns reformok idejét. Ezeknek fontosságát egy külön szakirodalmi irányzatra hagyták. „A reformáció története” műfaj szerzői ugyan általában összehozzák a három jelenséget, az egyes történeti iskolák szemléletében a három féle megközelítés – kegyességi mozgalmak, humanista, kritikai gondolkodás, az antikvitás stílusára alapozó retorika fontossága, a nyomtatott könyv megjelenése, illetve az ekörül kialakuló társadalmi csoport anyagi érdekei mentén jelentkező változások – nem szervesült.

A magyarországi szakirodalomban – és általában Kelet-Európában – Pierre Chaunu könyve sem nyert igazán visszhangot, ami nem csoda, hiszen az 1948 utáni negyven évben az egyháztörténeti kutatások nem tartozhattak a tudományos érdeklődés homlokterébe. Ha igen, akkor első sorban a marxista szemlélettel „elő-felvilágosodásnak”, „polgárosodási mozgalomnak”, sőt, „antifeudális jelenségnek” tartott protestantizmussal foglalkoztak. Így azok az írások, amelyek a keresztény egyházon (főként a római kereszténység) belüli, a protestáns reformáció elvei irányába mutató változásokra mutattak rá, nem voltak ismertek Magyarországon. Ha igen, nem hivatkoztak rájuk. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy hasonló a helyzet az egyháznak, főként az egyháziaknak, a *Felvilágosodás* előkészítésében játszott szerepével kapcsolatban is, ahol éppen az utóbbi egy-két évben történt szemléleti elmozdulás.) A Reformáció 500 évfordulós megemlékezések is hoztak számos kutatási eredményt, és természetesen szélsőséges Luther-képet is. Franciaországban Luther „tette meg az első lépéseket laikus társadalom felé”, több németországi rendezvényen pedig „a nyitottság, a befogadás és a tolerancia” bajnokává lépett elő. A XV–XVI. század fordulójának humanistái pedig – főként Erasmus² – úttörőivé váltak (ebben az újmódi szemléletben) a kereszténységtől (nem is az egyháztól) való elszakadásnak.

² Pierer Monet–Dominique Borne (2008), Érasme, in René Herbouze (sous la dir. de), *Les arpenteurs de l'Europe*, Arles–Paris, Actes Sud, Culturesfrance. 70–73. – ezzel szemben a szaktanulmány idézi Rotterdami Erasmus, Cornelius Aureliusnak írott levelét (dátum nélküli, de korai levél, 1491 körüli), amelyben az ifjú tudós arról ír, soha nem ír olyan verset többé, amely nem a szentekről, vagy a szentségekről szól (Nicolette Mout (2016), *Die sacrae litterae bei den frühen niederländischen Humanisten, Von späten Devotio moderna bis zu Cornelius Aurelius*, in Berndt Hamm, Thomas Kaufmann (hrsg. von), *Wie fromm waren die Humanisten?* Wiesbaden, Harrassowitz (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 33.), 141–157. (itt: 148. 30. jegyzet) Vö. Jean-Claude Margolin (2007), *Érasme et la Devotio moderna*, Bruxelles, Musée de la Maison d'Érasme. Egy összefoglaló kép a jelzett problémáról, általánosságban: Thomas Kaufmann (2016), *Die gottlosen und die frommen Humanisten im Spiegel der Forschung, Zur Konstruktion ihrer 'Religion'*, in Hamm, Kaufmann 2016:11–47.

A tudományos könyvtermést vizsgálva azonban, az elmúlt néhány évtized esettanulmányai, az interpretációt tekintve, úgy az egyház-, mint a könyvtörténet területén éppen abban az irányba mozognak, amely már a kegyességi mozgalmakat, a humanizmust és a kommunikációtörténetet összekapcsoló szemlélet kialakíthatóságát hordozza magában. Előadásom így néhány esettanulmány továbbgondolásán alapszik, és nem véletlenül, koncentrálok a könyvtörténeti jelenségek felvillantására. Főszereplőim szerzetesek, humanista tudósok, többször humanista szerzetes tudósok, nyomdászok, és a hívők közössége, az *ecclesia*. A fő kérdés pedig az, hogy a négy csoport tagjai – tekintve, hogy az *ecclesia* jelentős része analfabéta volt – miként szólíthatóak meg együtt, milyen témafelvetésre és milyen műfajokra van ehhez szükség? Arra is fontosnak tartok utalásokat tenni, ami az előadásom kérdésfeltevésében alapvető, nevezetesen, hogy egy szerzetes mennyire lesz humanista, illetve egy humanistát mennyire hat át a személyes vallásosság iránti igény, mennyiben mondható kegyesnek? Sokszor idézzük Philipp Melanchthon mondását Szophoklész tragédiái olvasásának fontosságáról³ ahhoz, hogy magunk igazán kegyes vallásúak lehessünk, és emellett Johann Sturm program mondatát⁴ – manapság talán küldetés nyilatkozatnak mondanánk –, miszerint a tudás, az ékes szó az ahhoz eszköz, hogy eljussunk vallásunk ténylegesen személyes megéléséhez. Ők már átléptek egy határt az egyházhoz fűződő viszonyukban, reformátor humanisták voltak. Az említendő szerzetesek, humanisták és nyomdászok még nem tudtak erről az útról, vagy ha tudtak is, nem akartak ebbe az irányba haladni.

A monasztikus szerzetesi közösségek napi tevékenységéhez hozzá tartozott a tudományos munka. Bármilyen célú is volt ez – korai írott hagyomány másolással történő áthagyományozása, teológiai tanulmányok stb. –, a filológiai tevékenység mentén számos olyan kérdéssel szembesültek, a szövegek tartalmát illetően is, mint a világi egyházi, vagy világi értelmiségiek, humanisták. Tevékenységük pedig mindenképpen hatással volt arra a környezetre, amelyet kapcsolati hálózatukkal elértek. Példaként említem a latiumi bencés és cisztercita rendházakat, amelyek alapításuk – némelyiké a VI–VII. század – óta tudatos örökség áthagyományozó, és teremtő, alkotó munkát végeztek.⁵ Subiaco nem azért adott helyet az első itáliai nyomdának, mert két német vándornyomdász éppen arra járt, hanem mert a X. század óta a Rómá-

³ *«Utiliorem post sacrorum biblicorum lectionem esse nullum quam tragoediarum»*, vö. Ritoók-Szalay Ágnes (2001), Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn. In Günter Frank, Martin Treu (hrsg. von), *Melanchthon und Europa, 1. Teilband: Skandinavien und Mitteleuropa*, Stuttgart, Thorbecke. 273–284.; Ritoók-Szalay Ágnes, Melanchthon Szophoklész-kollégiuma, *Lelkipásztor*, 2004, 7. szám. 259–263.

⁴ *„Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum”*, vö. Fata Márta, Melanchthon oder Sturm? Konkurrierende Schulmodelle bei den Protestanten in Ungarn und Siebenbürgen im 16. Jahrhundert und in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts, *Hungarian Studies*, 26(2012), 2. szám. 205–231.

tól délre eső területek szerzetesi közösségeit, püspökségeit is ellátták könyvekkel. A subiacoi lelkiség a XV. századra nem hiányolta a kegyességi alapvető szövegek filológiai vizsgálatát sem. Ráadásul azzal a tudatossággal, ma úgy mondanánk, kulturális politikai megfontoltsággal, amelyet például Nicolaus Cusanus neve és tevékenysége jelent a XV. századi pápa, vagy zsinat, keleti, illetve nyugati kereszténység kérdéskörökben. Nem egyszerűen egyes megfontoltságból, nem is tudós érdeklődésből, hanem valóban az római kereszténység szilárd alapokra építhető megújításának szándékával dolgoztak. Az 1469-ben Subiacoban megjelent Apuleius kiadás II. Pál pápának szóló ajánlásában Giovanni Andrea de Bussi külön megemlékezik a cusai (Bernkastel-Kues) kardinális szerepéről a subiacoi szellemi élet befolyásolásában.⁶ A subiacoi nyomda, és ennek Rómába költözése – és általában a nyomdászat térhódítása – részben átalakította a közép-itáliai rendházak szerepét, de a protestáns reformáció kezdeteiig nem lényegesen. Casamari cisztercita rendháza például Calabriát is elérte hatásával.⁷ A nyomda Subiacoba költözése azonban inkább következmény volt, mint kezdet. A XV. század közepére a szerzetesi humanizmus egyik legnagyobb hatású központja lett,⁸ és nem csupán a környékbeli közösségekre (mint Farfa) gyakorolt hatást, hanem – köszönhetően részben annak, hogy Subiacoban jelentős német közösség élt – az itáliaiak által *ultramontanumnak* nevezett területen is.⁹ Nem szabad persze megfeledkezni arról sem, hogy az egyes területeken lévő egyetemek humanista köreinek a hatása közvetlenebbül érvényesült, és végül abban az irányban hatott, mint amit a rendeken belüli reformmozgalmak is akartak.¹⁰ A szerzetesi humanizmus eredményessége, a protestáns reformáció szempontjából a leginkább az olyan egyéniségeken keresztül ragadható meg, mint Johann von Staupitz. A tübingeni ágostonos prior tagja volt

⁶ Lásd például Maria Antonietta Orlandi (2007), *Cultura e spiritualità a Subiaco nel Medioevo. La produzione libraria sublacense nei secoli X–XIII*, Subiaco, Editrice Santa Scolastica.

⁷ Vö. Karsten Harries (2015), *Nicholas of Cusa On Learned Ignorance*, Yale University. 5.

⁸ Antonio Maria Adorisio (1996), *Dinamiche librerie cisterciensi: da Casamari alla Calabria. Origine e dispersione della biblioteca manoscritta dell'abbazia di Casamari*, Casamari, Editione Casamari.

⁹ Uwe Israel (2010), *Monaci tra Subiaco e Germania: riforma benedettina e umanesimo monastico*, in Mario Segatori (a cura di), *Subiaco la culla della stampa, Atti dei Convegni Abbazia di Santa Scolastica, 2006–2007*, Subiaco, Iter Edizioni. 3–18.

¹⁰ Vö. Kaspar Elm (1989, hrsg. von), *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, Berlin, Duncker und Humblot. (Berliner historische Studien, Bd. 14.); Ulrich Faust, Franz Quarthal (1999, bearb. von), *Die Reformverbände und Kongregationen der Benediktiner im deutschen Sprachraum*, Franz Quarthal, St. Ottilien, EOS-Verlag.

¹¹ Mint például a Bécsi Egyetem hatása Melkben és Kastlban: Petrus Becker (1980), *Benediktinische Reformbewegungen im Spätmittelalter: Ansätze, Entwicklungen, Auswirkungen*, in *Untersuchungen zu Kloster und Stift*, hrsg. vom Max-Planck-Institut für Geschichte, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für Geschichte, Bd. 68. – Studien zur Germania Sacra, Bd. 14.) 167–187.

a Wittenbergi Egyetem alapító tanári karának, Luther gyóntatója lett, és a reformátor őt követte a bibliai tanulmányok oktatásában a katedrán. Soha nem lett reformátor, de számos kérdésben értette Luthert.¹¹

A XV. század bencés reformjainak egyik magyar szempontból külön érdekes epizódja éppen a Közép-Rajna vidéken (Bázeltól Mainzig/Bingen am Rheinig) történt, az elszászi Murbach rendházában. Az ottani apát Barthélemy d'Andlau az 1470-es években meghívott egy Jacobus de Hungaria nevű személyt (aki később maga is bencés lett), hogy javítson a rendház iskolája színvonalán. A Magyar Királyságbeli Jacobus a latin, a görög és a héber iskola mellett egy szaracént is javasolt.¹² Nagyon fontos kiemelni, hogy jóval a római, a leuveni, vagy a párizsi *collegium trilingve* megalapítása előtti dátumnál tartunk.

A murbach-i példát azért is fontosnak tartom, mert egy olyan földrajzi területről való, amelyet a XV–XVI. század fordulóján éppen a középkori misztikus hagyományok, a valóban elmélyült, személyes vallásosság, és a rajnai humanizmus kapcsán ismerhetünk. Arról a szellemiségről van szó, amelyet a még a középiskolában is ismert nevek kapcsán is említhetünk: Bingeni Szent Hildegárd és Johannes Gerson hagyománya, Johann Gutenberg, Beatus Rhenanus, vagy éppen Sebastian Brant. De éppen említhetjük Martin Schongauert is, még akkor is, ha a Magyar Királyságbeli MS mester talán tényleg nem az ő iskolájából való (szellemisége azonban megegyezik a colmari Unterlinden Múzeum *retable*jaiéval). A protestáns reformáció szükségességének megértéséhez a Közép-Rajna vidék – Bazel, Schlettstett, Strassburg, Heidelberg, Majna Frankfurt, Mainz, Bingen am Rhein – kulcsterületről van szó. Hatása részben Nürnbergben, részben a Bécsi Egyetemen át csaknem közvetlen volt a római limesen túli területekre. Furcsa módon a Párizsi Egyetemet is közvetítőnek kell tudnunk. Azért, mert az olyan személyiségek, mint a cseh humanista Ulrichus Velenus¹³ – egyébként huszita nyomdász, aki Rotdami Erasmust, Marsilio Ficinot, Lukianoszt, majd Luthert adott ki csehül –, jelzik, hogy a ferencesek is bevonandók abba a körbe, akik a szerzetesi humanizmus hatása alól nem tudták kivonni magukat. Ők a saját belső hagyományukat ezen a szemüvegen át újraértelmezve – ha nem is olyan közvetlen társadalomtörténeti interpretáció mentén, ahogy

¹¹ Lothar Graf zu Dohna, Von den Ordensreform zur Reformation: Johann von Staupitz, in Elm 1989:571–584.

¹² Monok István, Magyarország és a magyarok az elszászi könyvkiadásban, 1482–1621 (Változások a kiadói politikában – változó országkép), in Gálffy László, Sáringer János (szerk.) (2015), *Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjár*, Szeged, SZTE. 212–230. (itt: 212–213.)

¹³ Antonie Jan Lamping (1975², 1976), *Ulrichus Velenus and his treatise against the papacy*, Leiden, Brill.; Borek Neškudla (2014), *«Knihovny a čtenářská recepce v období raného humanismu v Čechách. The Libraries and Reader's Reception in the Early Humanism Period in Bohemia»*, Diss. PhD. Univerzita Karlova v Praze, 81–85.

Szűcs Jenő ezt tette, de – a protestáns reformáció számára az *ecclesiat* igenis előkészítették. A párizsi Collège de Navarre szelleme egyben volt humanista, és szerzetesi, ha tetszik kegyes. Az olyan tudósok, mint Boniface de Ceva partnere volt korának nagy humanistáival, például Jacques Lefevre d'Étaplenak, és számunkra fontos, hogy kapcsolatot ápolt Gosztonyi Péterrel, vagy Várdai Balázssal.

Visszatérve az elszászi területre, kiemelném Sebastian Brant személyét, hiszen fő műve, annak elsőprő népszerűsége éppen azért volt lehetséges, mert egyház, illetve társadalomkritikája olyan hagyományban gyökeredzett, amelyet mostani előadásomban vizsgálok: a kegyesség és humanizmus.¹⁴ Ez a mű is ismeretlen maradt volna a nagyobb olvasói körök számára, ha az ugyancsak Rajna-völgyi nyomdászat segítségével nem tudott volna elterjedni. De nem pusztán a nyomtatásról van szó. Arról az érdekeltségről, amelyet a nyomdászok, az általuk formált társadalmi csoport anyagi érdeke jelentett. Ennek köszönhető ugyanis az illusztrált könyv, és ennek köszönhető az anyanyelvi nyomtatás elterjedtsége is. Ne feledjük: az 1490 és 1517 közötti ismert nyomtatványok többsége már vernakuláris. Ők, a nyomdászok oldották meg azt a nehézséget, amelyet a középkori, vagy akár humanista kéziratok olvashatósága körül jelentkezett.¹⁵ Új, jól olvasható betűformákat fejlesztettek, a szövegeket bekezdésekre tagolták, majd a Bibliát versekre. Jelzésértékűnek tartom azonban azt, hogy ugyan Sebastian Brant *A bolondok hajója* című műve népszerű volt, több tekintetben olvasottabb, mint Erasmus *A balgaság dicsérete*, de Erasmus mégis nagyobb hatással tudott lenni a XVI. századra, mint Brant. Nem *A balgaság dicséretével*, hanem keresztény filozófiájával. Azokra a műveire hivatkoznak folyamatosan a következő évszázadokban, amelyekben a személyes vallásosság felé vezető utat komoly, a humanista filológiai fegyverzetével végig gondolt érveléssel írta le. Ám nyomdászok nélkül ő sem tudna magának ekkora utóéletet. (Ahogy Luther sem, akinek a művei 1517 és 1520 közt 300 ezer példányban jelentek meg.)

A nyomdászok, a maguk anyagi érdekeit, illetve szellemi, erkölcsi meggyőződésüket követve, kiválasztottak, mai kifejezéssel „sztároltak” is a szövegeket. Olyanokat, amelyek előállítására nem kötött le komolyabb tőkét, és

¹⁴ Legújabban lásd: Fédéric Barbier (2018), *Histoire d'un livre: La Nef des fou (Das Narrenschiff) de Sébastien Brant*, Paris, Édition des Cendres.

¹⁵ Carla Bozzolo, Dominique Coq, Denis Muzerelle, Ezio Ornato (1987), Page savante, page vulgaire: Étude comparative de la mise en page des livres en latin et en français écrits ou imprimés en France au XVe siècle, in Emmanuèle Baumgartner, Nicole Boulestreau (éd. par), *La présentation du livre, Actes du Colloque de Paris X-Nanterre (Nanterre, 3–5 décembre 1985)*, Nanterre, 121–133.; ugyanez, in *La face cachée du livre médiéval, L'histoire du livre vue par Ezio Ornato ses amis et ses collègues*, Rome, Viella, 1997. (I libri di Viella, 10.) 509–517.; Réjean Bergeron, Ezio Ornato (1990), La lisibilité dans les manuscrits et les imprimés préliminaires d'une recherche, *Scrittura e civiltà*, 14(1990), 151–198.; ugyanez in *La face cachée du livre médiéval*, i. m. 521–554.

egyben eladhatónak bizonyultak. Főként vernakulárisan. Az *Imitatio Christi* a Bibliánál elterjedtebb kiadvány lett. 1800-ig több mint 5000 kiadását ismerjük.¹⁶ Minden nyelvre lefordították. Olyan népszerű volt a XV–XVI. század fordulóján, hogy minden szerzetesrend talált egy olyan tagját, akinek a nevével azonosíthatták (*attributio*) a szerzőt. Közel negyven név szerepel a kéziratban fennmaradt példányokon, leggyakrabban, és alig maradt ki komolyabb rend a versengésből. Ugyan tudjuk, hogy Thomas de Kempis és Johannes Gerson maradtak a legismertebbek,¹⁷ említék azonban néhány érdekes attributiot: Johannes Scotus Erigena, a ferences Ubertino da Casale, Geert Groote (Gerardus Magnus), a *devotio moderna* egyik úttörője, a domkos Joannes Nider, a karthauzi Ludolphus Saxonus, Clairvaux-i Szent Bernát, Szent Bonaventura.¹⁸

Az 1520-as években – ugyancsak a nyomdászat segítségével – terjedő új eszmék sok tekintetben nem voltak újak: kimondásuk volt újszerű, és hatásos. Azokon a területeken hatottak igazán, ahol a szerzetesi közösségek, vagy éppen a világi egyház hierarchiája nem eszmélt időben, nem lépett közelebb az *ecclesiahoz*, a hívekhez: a liturgikus változtatásokkal, a nyelvhasználattal, illetve az egyháznak, mint intézménynek a tekintélye megőrzésével. Utóbbi hiteles emberek véleményének elterjesztésével tudták megtenni. Olyan személyekével, akik maguk is kritikusak voltak az immár „hagyományos”-nak mondható egyházi attitűddel szemben, akiknek azonban a belső reformok – akár csupán a saját tudományterületükkel kapcsolatban – voltak a fontosak, és nem volt olyan külső kényszerítő erő, amely a törés felé tolta volna őket. Tudós és kegyes humanisták. 2013-ban a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban éppen erről a témáról rendeztek konferenciát: *Wie fromm waren die Humanisten?* Az előadók, illetve a megidézett korabeli személyek többségéről a szerzők azt biztosan tudták állítani, hogy „fromm” volt, vagyis kegyes, hívő, persze ki-ki másként és másként élte meg ezt a kegyességet.

¹⁶ *Édition et diffusion de l'Imitation de Jésus-Christ (1470–1800). Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne*, Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 2011.; *Un succès de librairie européen l'Imitatio Christi 1470–1850. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Saint-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France ... 4 avril – 6 juillet 2012*, Commissariat et catalogue de Martine Delaveau, Yann Sordet. Paris, Bibliothèque Mazarine – Éditions des Cendres, 2012.

¹⁷ Vö. Mario Ogliaro (2011), L'auteur de l'Imitation de Jésus-Christ: un elongue controverse, in *Édition et diffusion de l'Imitation de Jésus-Christ (1470–1800) ...* i. m. 21–34.

¹⁸ Vö. Yann Sordet (2012), Anonyme par défiant ou par excès d'auteur? In *Un succès de librairie européen*, i. m. 13–18.

A tudós humanista a szerzetesnek is példája volt. Olyan kérdésekről tudtak ezek az értelmiségiek *auctoritas*-szá válni, amelyek a szerzetesi hétköznapi kérdései is voltak.

Utolsó példával éppen a humanista tudós, a szerzetes és a nyomdász együttes fellépésére utalnék. Abban a tekintetben, hogy egy ilyen fellépés miként tartja meg a hagyomány követésénél az *ecclesiat*. A példa a kölni karthauziak könyvkiadó tevékenység a Martin Luther fellépése utáni negyed évszázadban. Hogy érezzük, nem a helyi egyetem domonkos tudósainak köszönhető a kölni katolicizmus, hanem a humanista hagyományt a maga kegyes hagyományával ötvöző, anyanyelven is kiadó karthauziaknak. Ha megnézzük a Gérard Chaix összeállította grafikonokat a kölni könyvkiadásról,¹⁹ látjuk, hogyan csökken a domonkos tudomány népszerűsége, és – mondhatjuk – szökik az egekbe a karthauzi, és kisebb mértékben a ferences kiadványok száma (1517–1539 közt évente 50–60 kiadvány). Nem csupán a napi vallásgyakorlathoz kötődő kiadványok, hanem olyanok, amelyek nem élesen vitázva a terjedő protestáns véleményekkel, hanem a felvetődő kérdések alapszövegeit jó minőségben az olvasni tudók kezébe adva nyugodtan érveltek a hagyomány megőrzése mellett. Olyan szerzőket helyeztek a kiadói csomagba, mint Szent Ágoston, Szent Bonaventura, Eckhart mester, Jan van Ruysbroeck, Dionysius Carthusiensis, és kortársak művei is. Johann Eren prior – aki főként Eucharius Cervicornus nyomdással dolgozott –, vagy Laurentius Surius, a tudós karthauzi, aki főként Gerwin Caleniusszal és Johann Quentel örökösénél adott ki.

Összefoglalóan csak ismételni tudom magam. Azokon a helyeken, ahol a humanista képzettségű püspöki kar eléje ment a változásoknak – változtattak a misék rendjén, kánonjogi változtatások²⁰ a főpásztori jelenlét és a papi szolgálat kérdéseiben –, nem, vagy ritkán történt meg a protestáns félekezetek kialakulása. Ugyanez a jelenség ott is, ahol a szerzetesi közösségek a humanista érdeklődésük mentén a személyes lelkiség korai szövegeit gondozták, és kiadták, vagy ahol egyes szerzetesi közösségek a személyes vallásosság gyakorlását segítő tömegkönyveket anyanyelven kiadták, és aktívan terjesztették. Ezeket a helyeken a protestáns újítások már nem, vagy kevésbé tűntek

¹⁹ Gérard Chaix (1988), *Communautés religieuses et production imprimée à Cologne au XVIe siècle*, in Pierre Aquilon, Henri-Jean Martin (par), *Le livre dans l'Europe de la Renaissance, Actes du XXVIIIe Colloque international d'Études humanistes de Tours*, Paris, Promodis. 93–105.

²⁰ Egy kiváló elemzés ebben a tekintetben a kánonjgi könyvek nüansznai változtatásairól: Michel Reulos (1988), *Les droits savants dans l'édition française du XVIe siècle*, in Aquilon, Martin 1988: 323–339.

újaknak. Ehhez persze kellett az elkötelezett világi humanista értelmiségiek, és az új művészet művelői, az anyagi érdekeltségüket is mindig szem előtt tartó nyomdászok. Ahol ezek a feltételek nem voltak adottak, vagy más, akár politikai kényszer is fellépett, a protestáns reformáció gyorsan terjedt. Jól mutatja az Eisleben és Wittenberg közti területek XV–XVI. század fordulója körüli állapotát a 2015-ben a tübingiai Münchhausenben rendezett kiállítás anyaga is.²¹

²¹Enno Bünz, Hartmut Kühne (2015, hrsg. von), *Alltag und Frömmigkeit am Vorabend der Reformation in Mitteldeutschland*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag (Schriften zur sächsischen Geschichte und Volkskunde, Bd. 50.)

Keresztény megújulási mozgalmak (1500–1800)

Keresztény megújulási mozgalmak (1500–1800)
c. konferencia
Budapest, 2018. április 5.

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST 2019

A kiadvány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatása keretében,
a Központi Alapok Program KAP2019-14026-1.8-BTK és az Országos
Katolikus Gyűjteményi Központ támogatásával valósult meg

A kötetet szerkesztette:
BOROS ISTVÁN

© A tanulmány szerzői, 2019

© Szent István Társulat, 2019

ISBN 978 963 277 825 9

Szent István Társulat
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
www.szit.katolikus.hu
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató

TARTALOM

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.Praem.: A kánonjogtudomány legjelentősebb szerzői és munkái 1545 és 1773 között	9
HARGITTAY EMIL: Pázmány Péter és a magyarországi katolikus megújulás	19
SZELESTEI N. LÁSZLÓ: Katolikus megújulás (katolikus felvilágosodás?) Magyarországon	29
MADAS EDIT: Kegyesség és anyanyelvűség Magyarországon a XVI. század első harmadában	37
MONOK ISTVÁN: Szerzetesi humanizmus, kegyességi irodalom a XVI. század elején	43
CSEPREGI ZOLTÁN: A XVI. századi magyarországi protestantizmus a hálózat kutatás tükrében	53
VARGA LAJOS: Az Atlas Marianus teológiai háttere, teológiai előzményei, jelentősége a Trienti zsinat utáni megújulásban és magyarországi vonatkozásai	67
AJKAY ALINKA: Nepomuki Szent János tisztelete a XVII–XVIII. században	85
BOROS ISTVÁN: A Patroni menstrui váci „példánya”	91
A KONFERENCIA PROGRAMJA	117
NÉVMUTATÓ	125
KÉPMELLÉKLET	131